

האם ניסה ר' יהודה הלוי לעלות לארץ-ישראל דרך היבשה?

במאמרו 'גנזי לנינגראד וחקר שירת חייו של ר' יהודה הלוי' (פעמים 46/47, עמ' 74-55) ייחד פרופ' י' יהלום פרק לפרשה האחרונה בחיי המשורר. מקצת דברים שנגע בהם הכותב מתפרשים לי אחרת מכפי שהבינם. מחמת החשיבות ההיסטורית והספרותית של פרשת חייו האחרונה של המשורר כמצרים, בדרכו לארץ-ישראל, מרשה אני לעצמי להעיר את הערותי:

(א) הכותב רואה בנסיעת הלוי מאלכסנדריה לקאהיר 'סטייה חמורה מן המסלול של עולה רגל קדוש, אלא אם נניח שביקש להיכנס לארץ בדרך היבשה' (עמ' 68). מכאן הוא מגיע למסקנה על ניסיון בלתי מוצלח שעשה המשורר לעלות לארץ דרך היבשה, אולם הראיות לכך אינן עומדות בפני הביקורת. אמת שתוכניתו של המשורר היתה לעשות דרכו ממצרים לא"י ביבשה, כדי לפקוד את תחנות המסע שעברו בני ישראל במדבר בצאתם ממצרים. כך יוצא מן השיר 'היוכלו פגרים', שכתבו בספרד לפני צאתו למסעו. אולם בשל אילוצים חברתיים ארכה שהותו במצרים יתר על המידה ולמורת רוחו. תרעומתו על מכבדיו, שהחזיקו בו ועיכבוהו, עולה משיריו שכתב במצרים ומאיגרתו לר' שמואל הנגיד. לאחר שהתארח הלוי בבתיים של הדיין ר' אהרן אלעמאני ושל נכבדים ממתנהו לא היה יכול לדחות את הזמנת הנגיד, ראש הקהילות במצרים, לבקר בקאהיר. ביקורו שם היה מאונס וכפוי, ויעידו על כך בתי השיר בראש איגרתו לנגיד:

'אם רצון נפשכם למלאות רצוני / שלחוני ואלכה לאדני [...]
אל פעמי תאחרו מנסוע / כי אפחד פן יקרני אסוני'

מחזק זאת גם מכתבו של אבו אלעלא איש אלכסנדריה אל ר' יהודה הלוי, בו הוא מספר למשורר, ששהה אז בקאהיר: 'זהרני מודיעו גם כן שעבדך אבי לא סידר דבר בעניין ההפלגה לא למזרח ולא למערב [...]'¹ הוא מצפה לידיעות ממך שיגיעוהו בעניין הנסיעה. משתוקקים אנו למכתב מכבודך [שיבהיר] מה מבוקשך. אם תרצה יעלה אליך ואם תרצה יחכה לך.² הבהילות והדחיפות של הטיפול במסע הלוי מאלכסנדריה בים ונסיעתו של אבי הסוחר — שלא היה צעיר לימים — במיוחד אל ריה"ל לקאהיר אינה עולה עם דברי פרופ' יהלום, שהמשורר ניסה לצאת לארץ דרך היבשה.

כתובת השיר 'לבי מעירי', שפרופ' יהלום מסיק ממנה 'על ניסיון בלתי מוצלח' זה,

1 פרופ' יהלום הבין מכאן, שהעיכוב בשכירת מקום למשורר באונייה הוא 'לפי שלא הודיע לאן פניו מועדות: אם מזרחה, כלומר לארץ-ישראל, אם מערבה לספרד' (עמ' 70). ולא היא. המשורר הזמין, בעת ובעונה אחת, מקומות מסע לשני הכיוונים: למזרח בשבילו, למערב בשביל מלווהו אבו אלרביע, שהיה עליו לחזור לספרד. כך יוצא ברור מאיגרת אבו אלעלא לריה"ל בעת שהותו בקאהיר.

2 ש"ד גויטיין, 'מכתב אל ר' יהודה הלוי על אסיפת שיריו והביקורת שנמתחה עליהם', תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 343-361. הציטוט: עמ' 353, 13-18.

הובנה לא כהלכה. המשורר כתב את השיר לרגל מסע של חלפון, ולא שלו. כך הוא לשון הכתובת לנוסחיה השונים:

(1) 'מושח פי אבו סעיד אלדמיאטי [חין] וצל מן אלספר' [=שיר אזור על אבו סעיד אלדמיאטי כשהגיע מן המסע] (ראה: וילסקר, סאוועטיש היימלאנד, גליון 1 (1985), עמ' 154, 7).

(2) 'פי אבי סעיד אלדמיאטי חין אראד אלספר ולם יתם חנינד' [=על אבו סעיד אלדמיאטי כשביקש לנסוע ולא יצא לפועל אז] (בודלי, כ"י 1971; כ"י שוקן 37).

(3) 'ולה פי אלשיך אבו סעיד בן אלדמיאטי ענד מא יאיד [...] אלספר תם אתפקת לה אלעודה' [=ולו על השיך אבי סעיד בן אלדמיאטי [...] לנסוע ואירע לו שחזר] (T-S H15.20).

כיון שהמאורע, ששימש גורם לחיבור השיר, היה של חלפון סובב השיר על חלפון. אילו נכתב עקב ניסיון מסע כושל של המשורר ודאי היה מזכירו בצורה כלשהי, בפרט שמדובר במסע לארץ-ישראל. יוצא אפוא, שאין כל עדות שהמשורר ניסה להגיע לארץ ביבשה.

(ב) על סמך ציטוט בית מן המחרוזת האחרונה שבשיר, שבה אומר המשורר על חלפון: 'יום שוד וצרה / הפך ליום משתה ושמחה' — פרופ' יהלום הבין את הדברים כשוד וצרה שאירעו למשורר. והוא מעיר: 'מה בדיוק היה אותו שוד — כנראה לא נדע לעולם' (עמ' 70). האמת היא, שלמשורר עצמו לא אירעו לא שוד ולא צרה. הלשון 'יום שוד וצרה' מוסב על עשירי בטבת, שהוא יום צרה לישראל. צום זה עשה המשורר בבית חלפון, כפי שהוא מעיד באותו שיר: 'צום העשירי / חגי ברכ חלפון גבירי'. ביקש המשורר לומר, שבילוי יום אבל זה במחיצת חלפון הפך אותו לחג ולשמחה. לכאורה זו התבטאות תמוהה, אולם לאור המקרא היא תתיישב יפה. הנביא זכריה מנבא על הצומות 'צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית-יהודה לששון ולשמחה ולמעדים טובים' (זכריה ח: יט). ביקש המשורר לומר, שבחברת חלפון היה לו עשירי בטבת כמו שניבאו עליו לעתיד לבוא: יום של חג ושמחה. (ג) פרופ' יהלום דן בשיר התהילה 'הרף שאון ים', שכתב ריה"ל לר' אהרן אלעמאני, ובו אומר המשורר: 'היום אני מודה כנף מזרח / כי מחרת אקוב כנף מערב'. פרופ' יהלום פירש 'כנף' רוח והעיר: 'למען השעשוע החברתי המשורר אף מוכן לקלל את הרוח המערבית, האמורה להביא אותו לארץ ישראל' (עמ' 71). לא כן הדבר. 'כנף מערב' הוא קצה המערב, דהיינו ספרד. 'כנף מזרח' הוא קצה המזרח והוא ארץ-ישראל, מחוז חפצו של המשורר. פירוש זה הוא על-פי בן ג'נאח.³ רצה המשורר לומר: היום אני מהלל את ארץ ישראל, ומחר כשאגיע אליה, אקלל את ארץ ספרד. ואין כאן 'שעשוע חברתי'.

בית אחר באותו שיר: 'חלף לצל קורת נות הרב / צלי מעון קריה למלך רב' — פירשו פרופ' יהלום: 'תחת צל קורתו של מיטיבי הרב, אני מעדיף את חסות המעון-מקדש' (עמ' 71) 'אני מעדיף' פוגם ברוח שיר תהילה, שכן הוא גנאי ולא שבח. יש לפרשו: תמורת קורת הרב תהיה לי בארץ-ישראל דירה בירושלים עיר הקודש. נמצא שהוא משווה צל קורת הדיין לקורת המקום בירושלים. וזה שבח גדול.

(ד) פרופ' יהלום מייחס חשיבות רבה, מבחינה לאומית, לכתובת הערבית של השיר

3 'מכנף הארץ (ישעיה כד: טז), לאחוז בכנפות הארץ (איוב לח: יג) — פאותיה וקצותיה' (יונה בן ג'נאח, ספר השרשים, ברלין תרנ"ו, עמ' 225, ערך 'כנף'). וכך פירש רד"ק את הכתובת בישעיה.

'אלהי משכנותיך ידידות'. מי שישווה את הכתובת לשיר ימצא שאינה מוסיפה כלום על השיר. היא נוסחה על פיו, ולפיכך אין לייחס לה חשיבות, יותר מכל כתובת אחרת. (ה) בתרגום כתובת השיר 'צמת ונרדמת' נפלה טעות. במקום 'ולו בהיותו מושפל מאורך הגלות' (עמ' 72) צריך להיות: 'ולו כאשר קץ באורך הגלות'.

יהודה רצהבי

אוניברסיטת בראיילן, רמת-גן

ביקורת הביקורת של ביקור ר' יהודה הלוי בקאהיר

שירת תור הזהב בספרד היא בבחינת משי דק מן הדק, ותוקריה הטוים במשי הזה בעדינות ובזהירות גדולה הם עושים במלאכה. צבעים וגוונים העולים מן החומר הזוהר מתחלפים במהירות עם כל מבט כמעט, ואף כחול עמוק של ים לרגע הוא ירוק לרגע הוא זהוב כחול המדבר.

בתגובה למאמר 'גנזי לנינגראד וחקר שירת חייו של ר' יהודה הלוי', אומר פרופ' יהודה רצהבי בזהירות, שקצת מן השירים שנגעתי בהם באותו מאמר מתפרשים לו אחרת. בהמשך הוא טוען, בטון תקיף יותר, כי הראיות שאני מסתמך עליהן כדי להראות שהלוי ביקש להיכנס לארץ דרך מדבר סיני אינן עומדות בפני הביקורת. ואכן ביקורת תהיה. דא עקא, שכאשר עוסקים בחומר הדק אשר שם שירה עליו, הראיות מתפוגגות לעיתים בידיים, ומי אני שאבוא אחר המלך ללמדו פרק בשיר. מצד שני אני שמח שניתנת לי כאן הזדמנות לעבות חוטים שטויותי בקצרה, מיד לאחר שחזרתי ממסע ללנינגראד בעקבות כתבי-היד האבודים של דיואן ר' יהודה הלוי. דברים שאמרתי אז בהיסוס עוד נתחזקו אצלי אחר שהגיעו לידי התצלומים של כתבי-היד. ואני מנצל הזדמנות זאת כדי להודות להנהלת הספרייה הציבורית על שם סאלטיקוב שצ'דרין בסנט פטרבורג על שירותיהם הטובים.

מובן שהשתייה הארוכה של משוררנו, עולה הרגל, במצרים, ובמיוחד עלייתו כמעלה הנילוס מאלכסנדרייה לקאהיר מעוררות תמיהות, אם אמנם היתה כוונתו לעלות לארץ בדרך הים, כפי שעשה בסופו של דבר. שכן אלכסנדרייה היא עיר הנמל הגדולה, שממנה צריך היה המשורר לצאת למסע — משאת נפשו, ולפיכך כל התרחקות ממנה היא בבחינת בגידה בייעוד של עולה הרגל. התמיהות אינן שלנו, כי אם של חבורת מבקריו באלכסנדרייה. את המכתב המודיע למשורר בקאהיר על התרעומת שהוא, עולה הרגל המוזר, עורר באלכסנדרייה מבקש הכותב לשרוף בו במקום מיד לאחר הקריאה — רמז שקוף למתח שנתעורר סביב העניין. משוררנו לא רק שלא נענה לדרישה לשרוף את המכתב, אלא כנראה אף הגיב על הטענה, כפי שעולה מקריאה חדשה בשיר 'למצרים עלי כל עיר תהלה'.

את חציו הראשון של השיר, המשורר מקדיש לשבחי קאהיר ('מצרים' בלשונו) — מקום שנעשו בו ניסים לישראל, מקום שעמד משה בתפילה (בית-הכנסת של משה בדמויה?) 'ואין מעמד כמו זה לתפלה'. ואילו את החצי השני הוא מיעד לשבחי ארץ-

ישראל כמובן. כאן הוא אף משלב בית רב משמעות, המרמז לכוונותיו לעזוב את קאהיר בכיוון ארץ־ישראל, וכה דבריו:

אָבֵל אִישׁ יַעֲלֶה מִפֶּל אַרְצוֹת
לְצִיּוֹן מַעֲלָה הִיא לוֹ מַעֲוֵלָה

(זה נוסח כ"י פירקוביץ, ב. 110¹, דף 3)

את השיר הוא אף חותם בקרע גמור בינו ובין מבקריו האלכסנדרוניים: 'ואין ביני וביניהם מְחִילָה'. ובאמת צריכים היו יריביו אלה להעלות על דעתם לפחות, שאין נסיעתו של המשורר במעלה הנילוס מסע תענוגות גרידא. מכל מקום יש בידינו עדות אחת לפחות של עולה רגל ספרדי (או צפון־אפריקאי), שכדי לעלות לירושלים נסע בראשית המאה השתים־עשרה במסלול של הלוי — מאלכסנדריה לקאהיר. אבל מסתבר שבביקורת על המשורר נתחברו נימים מנימים שונות, שביקורת הביקור בקאהיר היתה רק אחת מהן. לעצם הניסיון לנצל את הביקור בקאהיר לשם עלייה לארץ, יש בידינו ראיות העומדות בפני הביקורת.

השיר שכתב המשורר עקב כשלון ניסיונו זה הוא שיר אזור שהקדיש למארחו בקאהיר, ר' חלפון. הכתובת הערבית הבאה בראש השיר ומספרת על נסיבות כתיבתו היתה ידועה עד עתה בשלוש גרסאות, שהאחת ארוכה מחברתה, ויפה עשה רצהבי שרשם אותן כאן בעבורנו. משותף לשלוש הגרסאות — הזכרתו של מסע. אבל לפי גרסה רביעית שנחגלתה בפטרסבורג, מלאה עוד יותר וחד־משמעית מכולן, לא היה כאן סתם מסע שחזר ממנו (גרסה א), או שביקש לעשות ולא יצא אל הפועל (גרסה ב), או שרצה לעשות (ענדמא אראד אלספר — כך צריך לקרוא בכתב־היד) ואירע לו שחזר (גרסה ג), כי אם מסע שהתחיל בו ואירע לו שחזר מן הדרך (כך בכתב־יד פירקוביץ, ב. 43, דף 41 [37]). מובן שיש עלינו עוד לברר, למי שייך סיפור המסע, שהרי משפט הזמן: כאשר חזר, כאשר רצה לנסוע, או כאשר התחיל לנסוע, יכול להתייחס לא רק למשורר שאמר את השיר, כי אם לכאורה גם לר' חלפון שלכבודו נכתב השיר. כדי לברר דבר זה צריך לקרוא את השיר עצמו, שהכתובת הערבית באה בראשו, ולנסות לגלות את השיבה מן המסע בתוכו. יש לציין, כי בקשר הקבוע שבין שיר לכתובתו אף רצהבי מודה. מכל מקום בסעיף ד הוא אף טוען, שכתובת ערבית לא נוסחה אלא על־פי השיר שהיא נקבעה בראשו, ואם דבר זה נכון, הרי גם השיר שלנו צריך לכלול איזו התייחסות לשיבה, או לפחות רמז שניתן היה בימי־הביניים לבנות את הכותרת על־פיו. אלא שאת הרמז הזה אין רצהבי טורח למצוא. ולא לחינם. שהרי ידועים לנו שירים שכתב הלוי בעקבות שובם של נכבדים מן הדרך (סידלוס ובן אחותו), ושיר זה אינו דומה להם כלל.

לשיטתי, הכתובת מבוססת על מסורת חיה, המתייחסת לאירוע מפורסם בחיי המשורר. מסורת זו, שנמסרה מפי חובבי השירה, עצם רישומה בראש השיר מאפשר קריאה מלאה יותר של השיר, וזה אמנם כולל רמז די ברור לשיבה שאירעה למשורר. כבר בפתיחתו 'לבי מעירי לעלות לבית קדשי ועירי' הוא מכריז בהתרגשות גדולה על כוונתו להגיע בכל מחיר לארץ־ישראל. ובמחרוזת הראשונה של השיר הוא מגולל את הסיבה לאופטימיות שלו. שהרי האל נתן לו אות מיוחד במינו, ממש כמו האות שנתן למלך חזקיהו כאשר האריך לו את ימיו. שהרי גם לו שב לאחור' שעון השמש והפך לו את הבוקר לערב. התמונה קשורה ודאי ליציאה מקאהיר, שהיתה בבוקר, ולשיבה אליה, שהיתה כנראה בערב, והחזירה את עולה הרגל לנקודת המוצא הראשונה.

המשורר האופטימי רואה אם כן את השיבה לאחור כבשורה, לא כאסון, וצויר כזה הולם ודאי את אוירתו של שיר שבח – זה סוגו של השיר. שכן הלוי קושר נס זה של שיבה לנס נוסף שאירע לו לאחר שבח, שהנילוס התחתון (מיטיבו חלפון) יצא להשקות את הרי ספרד הגבוהים (את המשורר).

באופן שונה קצת הלוי מתייחס לאותו מאורע בשיר אחר, אשר על-פי הכתובת שבראשו כתב גם כן בקאהיר, ומסתבר שגם הוא נכתב לאחר שחזר מן הדרך. בשיר זה 'נטה כי אלי צוען', ששימש בתפוצה הספרדית כשיר קודש לאחת משבתות הפורענות, המשורר מספר על רצונו ללכת בעקבות מסעי ארון הברית: דרך ים סוף להר סיני ומכאן הלאה לשילה ולירושלים. בבית השלישי של השיר מתגנבת נימה של עצב:

עַל זֹאת מָאֵד נַפְשִׁי דָּנָה וְנִכְאָבָה

כִּי שָׁב בְּחַטָּאתַי בְּקֶר לַעַת עָרָב

מתקבל על הדעת, כי בליריקה האיטית שלו, המשורר חושף את כאבו על האסון שקרה לו בלא כחל ושרק, ורק בשיר לכבוד מיטיבו הוא מוצא דרך לתאר את הדברים באופן אופטימי. מכל מקום זה התאים יותר לסוג הספרותי של שבח שבו נכתב השיר. כאן המשורר אף מוצא מקום לדרוש את צלילי שמו של מיטיבו חלפון על דרך הטוב – שהחליף לו אנחה בהנחה, והפך לו 'יום שד' ליום משתה ושמחה. מסתבר מאוד, שבצירוף זה המשורר מוסר משהו מן הנסיבות שהחזירוהו מן הדרך. המשורר אף קושר את היום הזה עם יום צום עשרה בטבת, כנראה בגלל סמיכות המאורעות. מכל מקום לא מצאנו שעשרה בטבת נתכנה אי-פעם יום שד. הוא חותם אפוא את השיר בסיום פואנטלי של גוזמה חיננית, שבה הוא קְחֵלָן נבואה מפורסמת של הנביא זכריה הנוגעת ליום הצום: 'צום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמעדים טובים' (זכ' ח: יט). על פי הפסוק הזה הוא מכריז בנימה הומוריסטית אופיינית ל'כרגיות' העבריות:

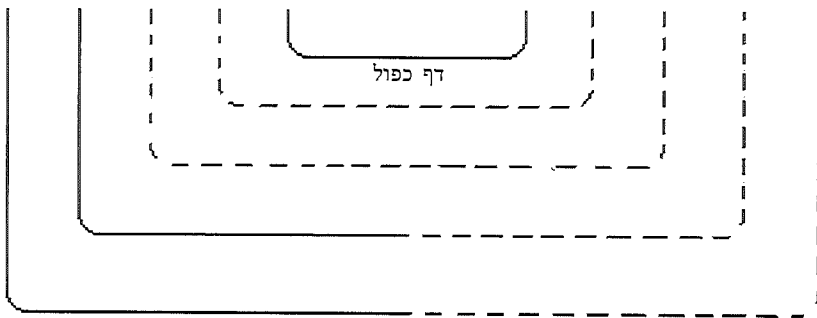
צוֹם הַעֲשִׂירִי / חֲגֵי קָרָב חֲלַפּוֹן גְּבִירִי

ופירוש: הודות לר' חלפון הפך לי, אני יהודה, צום עשרה בטבת ליום חג כפי שהנביא ניבא לכאורה. כל זה אירע לפיכך בראשית החורף. בגלל סערות החורף לא מצא גם המשורר כנראה טעם לחזור לאלכסנדרייה מיד לאחר עשרה בטבת כדי לנסות להגיע לארץ בדרך הים, שהרי זמן זה אינו יאה להפלגה של ספינת מפרשים. מכל מקום, לקראת סוף החורף, כאשר הנסיעה בים נעשתה שוב אפשרית, נשתנו פני הדברים. לקראת פסח בשנת 1141 יצאה אל המשורר לקאהיר האיגרת המפורסמת – שלא העלה באש – מאת ידידו האלכסנדרוני, שבה הוא מודיע להלוי, שאבי השולח לא סידר בעבורו דבר בעניין ההפלגה, אם למזרח ואם למערב. לדברי ש"ד גויטיין, מגלה האיגרת ומפרסמה, מלמד הדבר, כי 'לא היה ברור, אם אפשר או רצוי לנסוע לארץ, אם לא' (ראה: ש"ד גויטיין, 'מכתב אל ר' יהודה הלוי' [...]). תרכ"ץ, כח [תשי"ט], עמ' 346). ואני הקטן פירשתי בעקבותיו, שלא היה ברור עוד אם הלוי עדיין דבק בתוכניתו הראשונה לעלות לארץ לאחר כל מה שקרה לו בקאהיר והיה בוודאי ידוע לכל. גם ח' שירמן היה סבור, שלפי פשוטה של הפיסקה במכתב נראה שאביו של הכותב 'כאילו לא ידע שיהודה הלוי מתכוון לנסוע למזרח' (ח' שירמן, לתולדות השירה והדראמה העברית, ירושלים תשל"ט, כרך א, עמ' 336). עכשיו רצהבי מלמדנו, כי 'יוצא ברור מאיגרת [...] לריה"ל בעת שהותו בקהיר' שהשאלה בקשר לכיוונים מתייחסת לשני אנשים שונים; מזרחה – המשורר, ומערבה – חברו למסע. כל זה הוא חידוש גמור,

שכן מלווה זה, חברו למסע, עצם נסיעתו מערבה היא כולה פרי השערה של רצהבי. לבסוף, נראה כי ביקורת מסוג שונה לחלוטין נחוצה לנו בבואנו לברר פרטים בשירת חייו של משורר מימי הביניים. כאן נדרשת, לצד קריאה זהירה של השירים, גם קריאה משולבת של שיר עם הכתובת הערבית שבראשו, של שיר אחד עם שירים נוספים מאותה תקופה בחיי המשורר, של שיר עם חומר תיעודי השופך אור על אירועים בחיי המשורר. שיקולים מתחום תורת השיר והפואטיקה של הסוגות השונות מהותיים לא פחות. ודאי צריך לצרף כאן גם שיקולים מתחום המציאות, כמו: בירור דרכי התעבורה בים וביבשה בימי הביניים, בקיץ ובחורף; בעיות של מבנה החברה היהודית במצרים והאליטה שלה כנגד האליטה היהודית הספרדית, שהלוי היה נציגה, ומתח אפשרי ביניהן. תמונה הלוקחת בחשבון את הגורמים המגוונים ומצרפת אותם על-פי השיקולים השונים השייכים לעניין עדיפה על פני קיטוע של דברים בשם הביקורת. לאור כל זאת אין זה נראה משכנע במיוחד, שסיבת נסיעתו של איש נכבד ועצמאי, עולה רגל מוצהר כמו ר' יהודה הלוי, במעלה הנילוס לקאהיר בחורף של שנת 1141 היתה כיוון שלא היה יכול לדחות את הזמנת... ראש הקהילות במצרים לבקרו בקאהיר.

לבסוף, אני שמח שמבקר הקפדן מקבל בלא להסתייג את המסקנות האחרות העולות במאמרי, אשר הן בעלות משמעות היסטורית וספרותית. לשם הדיוק אני אף מבקש לנצל הזדמנות זאת כדי לתקן כמה שגיאות דפוס שנפלו במאמר, הנוגעות לשאלות היסטוריות וספרותיות. בהערה 31 (עמ' 61) יש לקרוא: צריך להניח שהוא נולד סביב 1080. איננו יודעים בדיוק מתי התקרב המשורר הגדול למחוזותיו של הלוי הצעיר, לכל המאוחר בשנת 1095, שיכול היה להכריז וכו'. בהערה 43 (עמ' 66) יש להשלים את ה'חנוכייה', המשחזרת את הקונטרס הראשון של שרידי אחד הדיואנים החשובים של המשורר, המצוי בספרייה בפטרסבורג:

58 (ט-י)   57 (ח-ז)   56 (המשך ו)   55 (שירים ג-ו)

יוסף יהלום
האוניברסיטה העברית ירושלים

שני ר' יצחק אבוהב

קראתי בעניין רב את מאמרה של ד"ר דבורה ברגמן 'שירי זהב כפולים לר' יעקב ששפורטש', ב'פעמים' 49, ויש לברכה על התרומה החשובה והמחדשת שלה. עם זאת נראה לי, שיש מקום לתקן עוכדה הקשורה בר' יצחק אבוהב — או אבואב, על-פי הכתיב במאמרה (שם, עמ' 70). באמסטרדאם חיו ופעלו במאה הי"ז שני ר' יצחק אבוהב, שאין לכלכל ביניהם: האחד, והחשוב שבהם, הוא ר' יצחק אבוהב דה פונסקה, חברס-יריבם של ר' מנשה בן ישראל ושל ר' שאול מורטירה. חיבורו נשמת חיים', שהוא ויכוח תיאולוגי עם מורטירה, בעניין נצחיות דין הגיהנום על האנוסים שלא שבו ליהדותם, פורסם בידי פרופסור אלכסנדר אלטמן המנוח בשנת 1974, ראה: Proceedings of the American Academy for Jewish Research. לימים, נמנה ר"א דה פונסקה עם התומכים הנלהבים של התנועה השבתאית ושימש עד יום מותו כאב בית-הדין באמסטרדאם. ואילו השני, הוא ר' יצחק בן מתתיה אבוהב. על שני האישים האלה ששמם דומה — ראה כאנציקלופדיה העברית, כרך א, טורים 90-91. אוסיף, כי גדול חוקרי משפחת אבוהב, ליאופולד לוונשטיין, פירסם על אודותיה סדרת מאמרים, שכונסו בשנת 1905 בחוברת (L. Löwenstein, *Die Familie Aboab*, Pressburg 1905). אביו של יצחק, מתתיה, הוא מנואל דיאס הנריקס, הגיע מפורטוגאל לאמסטרדאם בשנת 1626, הצטרף לקהל בית יעקב, היו לו עשרה ילדים, ובנו הרביעי היה יצחק, שכתב בעצמו כמה חיבורים בפורטוגאלית ואף יזם העתקות של כמה חיבורים של אחרים. על חיבורו החשוב *Livro e nota de Ydades*, שנשארו בכתב-יד, פירסם החוקר י' רוזה מאמר (ראה: Boletim internacional de bibliografia, 1961) החיבור הזה עוסק בגניאלוגיה של משפחת אבוהב עד שנת ההמרה הגדולה בפורטוגאל ב-1497. לאחרונה מצאתי בארכיון הקהילה הספרדית-פורטוגאלית באמסטרדאם, כי יצחק זה הסתכסך בשנת 1680 עם הפרנסים והוחרם, והם סירבו לקבור את בנו עמנואל בבית-החיים של הקהילה באודרקרק, אולם יצחק הצליח להתגבר על סירובם בעזרת השלטונות. ברור אפוא כי מתתיה, בנו של ר' יצחק בן מתתיה, נקרא על שם סבו, ולא משום שנולד בכסליו תג"ל, קודם חנוכה. האיגרת והשיר ששלח ר"י ששפורטש בשנת 1673 נועדו לר' יצחק בן מתתיה אבוהב ולא לר"י יצחק אבוהב דה פונסקה. העובדה שזה האחרון נולד בשנת 1605 די בה להוכיח, כי אין הוא אבי הילוד מתתיה, שנולד בשנת 1673, שהרי היה אז בן 68 שנים! ואילו ר' יצחק בן מתתיה אבוהב נולד בשנת 1631 ואכן היה מולידו של מתתיה. מכאן שההערה כאילו נעלמו מפרופסור ישעיה חשבי המנוח המקורות האלה איננה מוצדקת, שהרי במהדורת 'ציצת נובל צבי' שלו לא עסק תשבי בר' יצחק בן מתתיה אבוהב אלא בר' יצחק אבוהב דה פונסקה. ד"ר ברגמן צדקה עם זאת בכותבה שר"י ששפורטש היה קשור בר"י אבוהב דה פונסקה. אכן למרות התנגדותו לשבתאות היה ששפורטש בקשרי ידידות עם דה פונסקה, כשם שהיה קשור בר"י אבוהב בן מתתיה, כפי שעולה ממאמרה המאלף. אלא שאין לכלכל בין שני האישים הללו, אשר שניהם היו ממשפחת אבוהב, שניהם חיו באמסטרדאם במאה הי"ז ובשניהם היה קשור ר' יעקב ששפורטש.